

קיר ארץ

אוניברסיטת בר־אילן
הפקולטה למדעי היהדות

המחלקה ללימודי ארץ ישראל וארכיאולוגיה
ע"ש מרטין (זוס)

גיליון 31, מרחשוון תשפ"ז, אוקטובר 2026

עורכת: טוהר מאיה בורשטיין

צילום: ד"ר עמית דגן וטלי כהן

שלום לכולם!

בשעה טובה ומוצלחת התחלנו את הסמסטר וזה בדיוק הזמן להתעדכן במחקרים של המרצים והסטודנטים שבמחלקה. ד"ר משה יגור יציג את התגלית החדשה שלו על העליה היהודית לרגל לפני המאה השתים עשרה. משם נמשיך לערן גליק, דוקטורנט במחלקה, שיתאר את התיירות בארץ בתקופת המנדט הבריטי. אושרת לופו, תשתף אותנו בעבודת הדוקטורט שלה שמשווה בין מחאת הפנתרים השחורים לבין מחאות יוצאי אתיופיה. לאחר מכן, לירון ורסנו פרץ תספר לנו על הקללה המוטלת על תלי השרון. ולסיום, צלאל קוזלנקו-קרקוקלי תשווה בין צבירת הנחושות על ידי חזאל לבין העדויות המצויות בכתובות האשוריות.

מאחלת לכולם שנה טובה ומוצלחת!

קריאה מהנה,
טוהר מאיה בורשטיין

תוכן עניינים

3 לאן יהודים עלו לרגל בארץ ישראל לפני 1000 שנה?

// ד"ר משה יגור

5 התעמולה הציונית כלפי תיירים בארץ ישראל בתקופת השלטון הבריטי

// ערן גליק

7 החיים הם לא "שחור או לבן" מחאת "הפנתרים השחורים" ומחאות יוצאי אתיופיה במבט משווה

// אושרת לופו

9 קללת תלי השרון: תל מיכל כמקרה מבחן למתח שבין מורשת ארכאולוגית לפיתוח עירוני

// לירון ורסנו פרץ

11 המאבק על סחר הנחושות במאה התשיעית לפנה"ס: עלייתו של חזאל וצבירת עושר בדמשק על פי הכתובות האשוריות

// צלאל קוזלנקו-קרקוקלי

ד"ר משה יגור

איור 1: הדף השני (קרוע ומטושטש) של 'המדריך' – קטע שהתגלה עוד בשנות ה-60. ספריית אוניברסיטת קיימברידג', CUL T-S Ar. 53.2.2v

אולם חקר גניזת קהיר רחוק מלהסתיים, ובימים אלו משתמשים ביישומים טכנולוגיים חדשים שמאפשרים לנו לגלות טקסטים שעד עתה נותרו חבויים. לפני כשנה פורסם פרויקט 'מדרש' המשותף לספריה הלאומית ולצוות בינלאומי של חוקרים ממספר אוניברסיטאות בישראל, באירופה ובארה"ב. הצוות פיתח כלי שבחן מבחר של כמה עשרות אלפי סריקות איכותיות של קטעי גניזה – עדיין רק חלק קטן מכלל הגניזה! – והפיק תעתיק אוטומטי של הטקסטים הסרוקים. הצוות פרסם את הקובץ הענק המכיל את תעתיקי כל הסריקות, לטובת החוקרים ברחבי העולם. חוקרים שונים נרתמו לעניין והחלו לפתח כלי חיפוש וניתוח שיוכלו לסנן את הידע העצום הטמון בעשרות אלפי התעתיקים. חוקרים אחרים החלו לחפש, למצוא ולדלות חידושים מחקריים מתוך התעתיקים באמצעות כלי החיפוש שהלכו והשתכללו. בין שאר החוקרים והתגליות, אני הצלחתי למצוא בתעתיקים החדשים – באמצעות כלי חיפוש ראשוני שבנה ינר מרמור מאוניברסיטת תל אביב – קטע מגניזת קהיר שהוא העתקה נוספת של אותו 'מדריך לעולה רגל' מן הגניזה. גם הקטע החדש שמצאתי קטוע, ואינו כולל את תחילת החיבור או את סופו, וגם הוא קרוע ולא רציף (ראו איור 2). אבל הוא כולל חלק מן הטקסט שכבר היה ידוע – וכך אנו יודעים שמדובר באותו חיבור – וכן המשך של הטקסט, המתאר אתרים נוספים בירושלים ומחוצה לה.

לאילו אתרים עלו לרגל יהודים בימי הביניים? רוב המידע שלנו על עולים לרגל יהודים, על אתרי עליה לרגל, על מנהגים באתרים אלה, ועל חוויותיהם של העולים לרגל, הוא רק מן המאה השתים עשרה ואילך, כלומר לא לפני התקופה הצלבנית. רוב מוחלט של החיבורים העוסקים בעליה לרגל גם נכתב על ידי יהודים מאירופה הנוצרית.

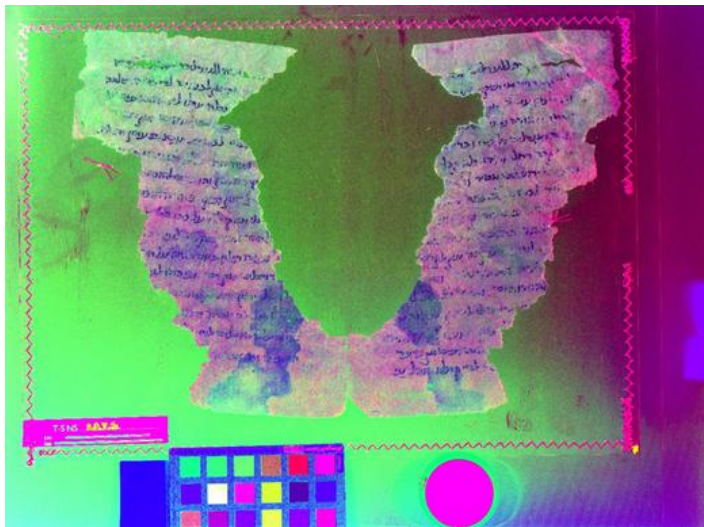
האם לפני המאה השתים עשרה יהודים לא עלו לרגל? וודאי שעלו. האם יהודים מארצות האסלאם לא עלו לרגל? וודאי שעלו. אלא שהמידע שהשתמר לנו על כך הוא מועט, חלקי ומקוטע. כמעט כל המידע שיש לנו בנושא מגיע מגניזת קהיר, והוא עוסק כמעט כולו בעליה לרגל לאתרים בירושלים עצמה – ביקור ותפילה בשערים השונים בהר הבית (ללא כניסה פנימה), ותפילה בהר הזיתים. עוד מספר מקורות מזכירים עליה לרגל ותפילה במערת המכפלה בחברון, ועוד אזכורים בודדים מזכירים אתרים ספורים בגליל. ובכל מקרה – יהודי ארצות האסלאם לא כתבו על כך חיבורים. הכתיבה היא רק של יהודים מאירופה הנוצרית, ורק מן התקופה הצלבנית ואילך.

תמונת המצב הזו הובילה חלק מהחוקרים להניח שהעליה היהודית לרגל לפני המאה השתים עשרה אכן התרכזת בעיקר סביב ירושלים, או שתופעת כתיבת חיבורי העליה לרגל – בין אם תיאורים אישיים של מסעות עליה לרגל ובין אם כתיבת מדריכים לעולים לרגל – היא אכן תופעה יהודית אירופאית במהותה, ושסביר שהושפעה מתופעות דומות בחברה הנוצרית בת הזמן.

ישנו רק חיבור אחד יוצא דופן מבחינה זו – שני דפים קטועים שהתגלו בגניזת קהיר, שכתובים במדריך עליה לרגל. המדריך כתוב בערבית-יהודית כרצף של הוראות "תלך... תעלה... מצד ימין תראה" וכן הלאה, המיועדות לעולי רגל יהודים. שני הדפים שנמצאו בגניזה אינם רצופים, וביניהם, וגם לפניהם ואחריהם, היה טקסט נוסף שאבד. גם מבין שני הדפים שהתגלו, הדף השני קרוע ומטושטש מאוד (ראו איור 1). בטקסט ששרד, ופורסם לראשונה לפני יותר משישים שנה בידי יוסף ברסלבסקי, נזכרים בעיקר אתרים בירושלים – סביבות הר הבית, נחל הקדרון והר הזיתים. לכן כונה הטקסט במחקר 'מדריך ירושלים'.

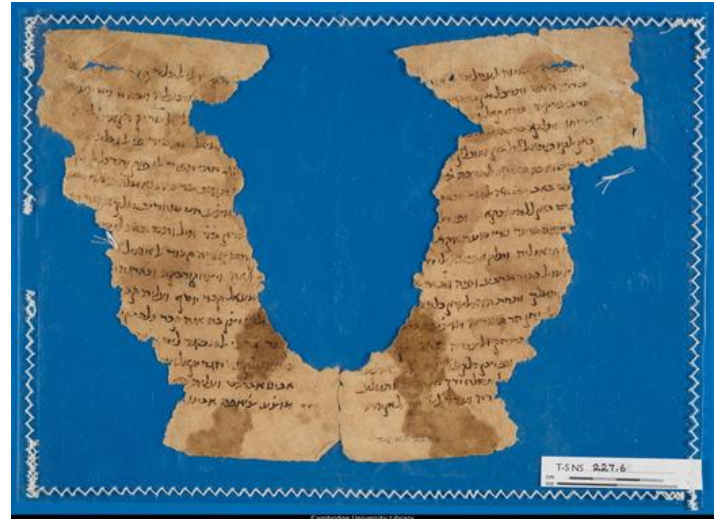
לאיפה יהודים עלו לרגל בארץ ישראל לפני 1000 שנה?

הטקסט החדש של החיבור עוזר גם להשלים נקודות לא ברורות בטקסט הראשוני שכבר פורסם לפני שישים שנה. צילום מולטי-ספקטראלי של החיבור עזר בפענוח מילים נוספות בשני הקטעים (ראו איור 3). עובדה מעניינת נוספת היא שהחיבור מזכיר, לצד אתרים ומסורות יהודיים, גם כנסיות, מסגדים ומסורות מוסלמיות ונוצריות, לעיתים על אותם אתרים עצמם – וזאת כמעט ללא ביטויי שלילה או פולמוס. הדבר עוזר לנו לזהות ולתארך גם מסורות מוסלמיות ונוצריות של אתרי עליה לרגל בארץ-ישראלים, וגם לנסות להבין את ההיבט הבין-דתי המשותף של עליה לרגל בתקופה שקדמה למסעות הצלב.

איור 3: סריקה מולטי-ספקטראלית של חלק מהקטע החדש – ספריית אוניברסיטת קיימברידג', CUL T-S NS 227.6v

בימים אלה אני עובד על פרסום גרסה חדשה של 'המדריך לעולה לרגל', כולל תרגום הטקסט וזיהוי האתרים השונים והמסורות הכרוכות בהם.

איור 2: חלק מן הקטע החדש שהתגלה על ידי ב-2025 – ספריית אוניברסיטת קיימברידג', CUL T-S NS 227.6v

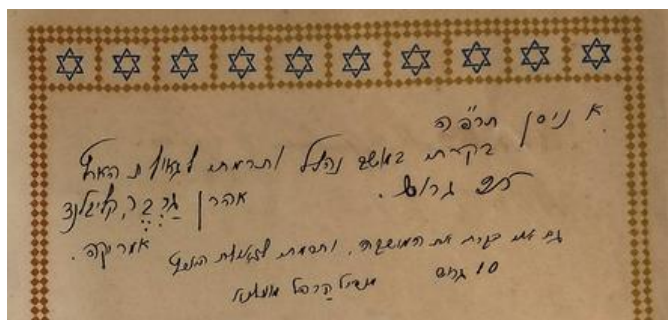
מה תורם לנו הטקסט החדש? קודם כל הוא מלמד אותנו שהחיבור היה ארוך הרבה יותר ממה שהיה בידינו – הטקסט החדש בקטע שהתגלה מכפיל פי שתיים את אורך החיבור שבידינו, ומכיוון שעדיין אין בידינו את תחילת החיבור או סופו, ברור שהיו עוד כמה עמודים לפחות בחיבור המקורי. דבר שני, הטקסט החדש שהתגלה כולל אתרים רבים חדשים בירושלים, אבל גם מחוץ לה – בבית לחם, בחברון, במדבר יהודה, בבקעת הירדן, וכן מצפון וממערב לירושלים. מכאן ברור שהחיבור המקורי המלא ממש לא היה רק 'מדריך לעולה לרגל לירושלים' אלא 'מדריך לעולה לרגל לארץ ישראל', או לפחות לחלקים נרחבים ביהודה. מכאן אנחנו גם לומדים על קיומה של עליה לרגל יהודית לאתרים אלה ועל מסורות שונות שנקשרו בהם. חלק מהאתרים הם אתרים חדשים שלא ידענו עליהם עד עתה כלל; חלקם הם אתרים מוכרים אך הטקסט מספר לנו עליהם מסורות שטרם הכרנו; ואחרים הם אתרים שהכרנו מספרות העליה לרגל היהודית, אך רק מתקופה מאוחרת יותר. כעת בזכות הטקסט החדש אנחנו יכולים לומר שהעליה לרגל לאתרים אלה קדמה למסעות הצלב.

הנקודה האחרונה היא משמעותית ביותר – הגילוי החדש מחזק את הטענה שהיתה עליה לרגל יהודית לאתרים רבים בארץ, או לפחות בסביבת ירושלים, גם לפני מסעות הצלב, ושאיפה היתה כתיבה מסודרת על כך. כלומר הן העליה לרגל והן הכתיבה עליה לא היו חידושים של יהודי אירופה. גם העובדה שכעת יש בידינו שתי העתקות שונות של אותו חיבור שהוא 'מדריך לעולה לרגל', מראה שהיה ביקוש לחיבור זה. סביר שהיו העתקות נוספות של חיבור זה, ואולי בעתיד, עם התרחבות פרויקט הסריקה והתעתיק האוטומטי של קטעי הגניזה, נוכל למצוא את המשך החיבור.

ערן גליק
דוקטורנט במחלקה

לשכת המודיעין ופלטורס הירבו לשתף פעולה ודאגו להביא את התיירים אל אתרים יהודים ומוסדות וישובים עבריים ברחבי הארץ, לרבות הישובים החקלאיים, שהיו לאבן הראשה וחלון הראווה של העשייה והתעמולה הציונית. בחלק מהישובים הוצבו קופות לתרומות מתיירים עבור הקרן הקיימת.

מתוך: 'ספר הזהב' של הקרן הקיימת במושב נהלל, א' ניסן תרפ"ה. מקור: ארכיון נהלל

בשנות המרד הערבי, 1936-9, הואט זרם התיירים אך הוא לא נפסק. במהלך מלחמת העולם השנייה חנה בארץ-ישראל צבא גדול של בעלות הברית והיישוב היהודי התגייס לארח את "התיירים במדים". ועדות אירוח הוקמו בערים הגדולות ובישובים החקלאיים. החיילים נפשו במשקים ולקחו חלק בסיוורים מודרכים שאורגנו על ידי לשכת המודיעין, כל זאת במטרה להפוך את החיילים לשגרירי התנועה הציונית כשישובו לביתם בתום המלחמה. היקף פעולות התעמולה הציונית בתקופת המלחמה בקרב החיילים היה גדול: כ-300 אלף חיילים השתתפו בסיוורים שארגנה התנועה הציונית ומספר דומה השתתף באירועים אחרים שארגנו מוסדות התנועה.

חיילים אוסטרליים בחופשתם משחקים עם ילדי קיבוץ בית אלפא, שנות ה-40. מקור: ארכיון קיבוץ בית אלפא.

בתום מלחמת העולם הראשונה הפכו הבריטים לשליטיה של ארץ-ישראל. עם תום הקרבות חודשה תנועת התיירים לארץ ומאפייניה השתנו: מצליינים, בעיקר, שרצו להגיע אל ארץ הקודש בשלהי התקופה העות'מאנית לתיירים סקרנים שהגיעו מן המערב לחוות את 'האוריינט'. ההגמוניה בתעשיית התיירות באותה עת הייתה ערבית: בשירות סוכנויות התיירים עבדו בעיקר ערבים, שהדירו את התיירים מן האתרים היהודים והישובים העבריים. מספר התיירים שהגיעו אל הארץ הלך וגדל ובמקביל התפתחה מגמת תיירות של יהודים, 'צליינים ציוניים', שביקשו לחזות, לתמוך ולבחון את המפעל הציוני כמבוא אפשרי לעלייתם ארצה. המוסדות הלאומיים – ההנהלה הציונית, הנהלת הקרן הקיימת והנהלת קרן היסוד – ראו בתיירים מטרה ואמצעי להפצת תעמולה, שתקדם את הקמתו של בית הלאומי ליהודים בארץ ישראל. בדו"ח ההנהלה הציונית אל הקונגרס הציוני הי"ג, מאוגוסט 1923, נמסר, כי "בנדון קבלת פני התיירים נראית נחיצות ליצור מחלקה מיוחדת של ההנהלה הציונית"¹ בעקבות זאת חברו שלושת המוסדות הציוניים יחדיו וייסדו את "לשכת המודיעין הציונית לתיירים", שפעלה ברצף עד קום המדינה.

התעמולה הציונית לתיירים פעלה במספר מישורים: נציגי לשכת המודיעין היו פוגשים את התיירים בשערי הכניסה אל הארץ – ביבשה ובנמלים – ומציידים אותם בחוברות מידע; התיירים הוזמנו לקבלות פנים ופגישות במשרדי המוסדות הלאומיים; לשכת המודיעין פרסמה ספרי הדרכה לתיירים בשפות שונות; הלשכה הציעה תכניות של מסלולי טיול לקבוצות תיירים ולאנשים בעלי השפעה שהתנועה הציונית רצתה ביקרם.

תור הזהב של התיירות הציונית לארץ-ישראל היה במחצית הראשונה של שנות ה-30. השקט הבטחוני היחסי לאחר מאורעות תרפ"ט ומדיניותו האוהדת של הנציב העליון הבריטי ארתור ווקופ הגבירו את זרם התיירים היהודים. חלקם לא היו תיירים נורמטיביים: רבים עשו שימוש באשרות תייר כדי לעלות ולהשתקע בארץ במה שכוונה "התיירות המדומה". בשנת 1935 מספר התיירים שנכנסו לארץ-ישראל הגיע לשיא של 100 אלף מבקרים. את סידורי הנסיעה של חלק ניכר מהבאים ארגנה חברת ללוי-א"י (ששינתה את שמה לפלטורס) – סוכנות תיירות בשליטת בנק אפ"ק.

התעמולה הציונית כלפי תיירים בארץ ישראל בתקופת השלטון הבריטי

על הכותב: ערן גליק כתב תזה במחלקה על ראשית התיירות ביריחו ובצפון ים המלח וכותב כעת עבודת דוקטורט בנושא התעמולה הציונית לתיירים. שני המחקרים נעשו ונעשים בהנחייתו של פרופ' קובי כהן-הטב.

לקריאה נוספת:

כהן-הטב, ק. (2006). **לתור את הארץ: התיירות בארץ-ישראל בתקופת המנדט הבריטי**. יד יצחק בן-צבי.

מיוחס, ע. (2024). **תמונות ותובנות של מבקרים יקים בארץ-ישראל 1903–1937**. ירושלים.

Daam, J. (2020) **Tourism and the Emergence of Nation States in the Arab Eastern Mediterranean 1920's-1930's**. Brill.

כאמור, התיירים היהודים בתקופת השלטון הבריטי בארץ לא היו, ברובם, תיירים נורמטיביים. בתודעה הציונית הייתה התעמולה אמצעי להביא לידי כך, שתיירים יהודים – נושאי הגן הציוני ברובם - יהיו עולים במסווה, עולים לעתיד, משקיעים בעלי הון, תורמים לקרנות הלאומיות ומפיצי החזון הציוני בקהילותיהם. תפקידו של הציבור העברי בארץ – לרבות עובדי ענף התיירות ואנשי הממסד הציוני – היה לעודד את התיירים לבצע את הפעולות שהוזכרו. מכאן שלכל תושב יהודי-ציוני בארץ היה תפקיד – אקטיבי או פאסיבי – בשיפור חוויית התייר. כך התערבבו תפקידיהם של המארחים והמתארחים אל תוך מטרה משותפת – קידום רעיון העצמאות הלאומית ליהודים בארץ-ישראל.

הערות שוליים

[1] דין וחשבון האבסקוטיבה של ההסתדרות הציונית לקונגרס הי"ד, לונדון, 1925, ע' 31.

אושרת לופו

דוקטורנטית במחלקה בהנחיית ד"ר אבי פיקאר

הפגנות יוצאים אתיופיה.

תמונה ימנית צילום: נתי הרניק, תמונה שמאלית צילום: לילך שניאל

הבחירה שלי להמשיך ללימודי דוקטורט ולעסוק במחאת "הפנתרים השחורים" ובמחאות יוצאי אתיופיה בישראל נולדה מתוך עבודת התזה שלי, שבה בחנתי את הגורמים שהובילו לפרוץ שתי המחאות ואת נקודות הדמיון ביניהן. במהלך הכתיבה התחדדה אצלי ההבנה שהשאלה מדוע פרצו המחאות היא רק נקודת ההתחלה של הסיפור. מכאן התפתח הרצון להרחיב את נקודת המבט ולבחון באופן שיטתי את שתי המחאות כמכלול, על הדמיון והשוני ביניהן, מפריצתן ועד לסיומן. במסגרת זו הצבתי מספר שאלות חקר מרכזיות: מה היו דפוסי הפעולה של המוחים? כיצד הגיב הממסד להתקוממויות אשר נתפסו לעיתים כמאיימות על יציבות המערכת השלטונית? מה היה תפקידה של התקשורת בעיצוב המחאות ובמידת הצלחתן? כיצד הצליחו המוחים לרתום את הציבור למחאות ומדוע בחר חלק ממנו להתרחק מהן? ולבסוף, מה היו השלכותיהן של שתי המחאות ומה ניתן ללמוד מהן על היחסים בין קבוצות מיעוט לבין החברה בישראל?

העבודה תתמקד בניתוח תופעות חברתיות, תרבותיות וכלכליות בחברה הישראלית בתקופת שתי המחאות במטרה לבחון את הדמיון והשוני בין השתיים בתקופה שבין השנים 1971-2019 שבמהלכה, בעקבות גלי העלייה, חלו שינויים דמוגרפיים, חברתיים, כלכליים וחוקתיים בישראל. במסגרת זו, יבחנו תהליכי העלייה, הקליטה והשילוב הן של העולים מאסיה ומאפריקה בשנות החמישים והשישים, והן של יהודי אתיופיה בעליות השונות, לרבות "מבצע משה" (1984) ו"מבצע שלמה" (1991).

חופש ההתארגנות, חופש הביטוי והיכולת להביע התנגדות כנגד עוולות, הן חלק מאבני היסוד של חברה דמוקרטית. מחאות הן כלי משמעותי וחשוב המאפשר לציבור להביע ביקורת, בדרך כלל כלפי רשויות המדינה, ולחולל שינוי בחייו. במהלך שבעים ושמונה שנות קיומה ידעה מדינת ישראל התקוממויות ציבוריות רבות אשר מטרתן הייתה, בין היתר, העלאת מודעות, הבעת חוסר הסכמה, מאבק לשינוי או שימור סטטוס קוו וקידום או התנגדות לרפורמות שונות.

מחקר זה יבקש לחקור, במבט משווה, מאפיינים בולטים בשתי מחאות משמעותיות שהתרחשו בישראל ואשר בעטיין יצאו לרחובות המוני מוחים, בתקווה לשינוי הסדר החברתי הקיים: מחאת "הפנתרים השחורים" אשר התרחשה בין השנים 1971-1972 ומחאות יוצאי אתיופיה, אשר המשמעותיות שבהן החלו לאחר "מבצע משה" (1984-1985), והמשיכו, במספר סבבים, לאורך העשורים האחרונים.

מחאת הפנתרים השחורים. צילום: דן הדני.

הדמיון בתפיסת הזהות האתנית של "הפנתרים השחורים" ויוצאי אתיופיה, השתייכותם המשותפת לקטגוריה חברתית "מוחלשת" וערעורם על דפוסי הצדק בישראל, הובילו למחקר המבקש להשוות בין שתי המחאות מנקודת מבטם של המוחים ושל הממסד, התקשורת והחברה. מאבק חברי תנועת "הפנתרים השחורים" היה משמעותי, יצר שיח נרחב אודות השאלה העדתית-מעמדית במדינה והוביל לדיון העוסק בחפיפה בין מוצא למעמד ועמדות כוח. מחאות יוצאי אתיופיה, שהתעצמו מאז שנות השבעים, נסובו סביב חוויות של דרישה לגיור לחומרא, קשיי קליטה, פרשת "תרומות הדם", סטריאוטיפים, "שיטור יתר" ואפליה בתחומי החיים השונים ואילצו את ממשלת ישראל להודות בקיומה של גזענות כלפי בני העדה.

הפגנות יוצאי אתיופיה צילום: לילך דניאל

מאחר שהמחקר בוחן באופן שיטתי את הסיבות לפרוץ המחאות, דפוסי הפעולה של המוחים, תגובות הממסד, התקשורת והציבור למחאות והשלכותיהן, אני סבורה כי יעלו ממנו מסקנות נוספות שיוכלו לתרום בעתיד למיפוי סוגיות חברתיות מעוררות מחלוקת ולזיהוי דפוסי מחאה בחברה הישראלית, ובכך לסייע בזיהוי בעיות ובגיבוש מענים מוקדמים, בטרם יתפתחו לכדי מחאה.

אני רואה במחקר זה הזדמנות להעמיק את ההיכרות עם מאבקים משמעותיים שהתחוללו בחברה הישראלית, אבל גם להשתמש בהם כדי לבחון שאלות רחבות יותר הנוגעות למרכיבי זהות, אינטרסים ויחסי כוח בחברה הישראלית. הכותרת שבחרתי למחקר, "החיים הם לא שחור או לבן", מבטאת מבחינתי גם את הרצון להסתכל על החברה הישראלית ולהבין את המורכבות שלה, מעבר לחלוקה הפשוטה בין מוחים לממסד או בין רוב לקבוצת שוליים.

לקריאה נוספת:

הרצוג, א' (1998). **הבירוקרטיה ועולי אתיופיה: יחסי תלות במרכז קליטה**. צ'ריקובר.

הופנונג, מ' (2006). **מחאה וחמאה: השפעת הפגנות הפנתרים השחורים על הקצאות לצורכי חברה ורווחה**. נבו.

Bernstein, D. (1976). **The Black Panthers of Israel 1971-1972 Contradictions and Protest in the Process of Nation-Building** (Doctoral dissertation, University of Sussex).

המחקר יבחן את הפרמטרים שצוינו מעלה, החל משנת 1971, השנה בה פרצה מחאת "הפנתרים השחורים" ועד למחאת 2019 שהחלה בעקבות מותו של סלומון טקה, זאת, במטרה לעמוד על מדיניות הממשלה וההחלטות שנועדו לתת מענה לטענות המוחים, ולנתח את אופן יישומן או אי יישומן בפועל לאורך התקופה הנחקרת.

לפני שהתחלתי את כתיבת הצעת המחקר היה לי חשוב לזקק את תרומתה של העבודה. הרי מחקר זה אינו הראשון שמשווה בין תקופות או בין מקרים שונים, ויש הרבה מה ללמוד ממחקרים מסוג זה. לכן היה לי חשוב למצוא נקודת מבט נוספת, שונה, שתאפשר להגיע לתובנות שלא ניתן היה להגיע אליהן באמצעות חקר כל מחאה בנפרד. אחת הדוגמאות לכך היא מסקנת ביניים הנוגעת למקומה של "השכונה" בעיצוב הזהות האישית והקהילתית של שתי קבוצות המוחים. בחינת מחאת "הפנתרים השחורים" מלמדת כי ל"שכונה" הייתה משמעות החורגת מהמאפיינים הפיזיים של מרחב מגורים, והיא שימשה מוקד לעיצוב זהות קולקטיבית, תחושת שייכות ותפיסות של הדרה חברתית.

הפנתרים השחורים באוניברסיטת תל-אביב

צילום: יגאל בן נון

גם צעירים יוצאי אתיופיה תיארו את שכונת מגוריהם כמטאפורה אשר מייצרת הפרדה אתנית בין ה"אתיופיות" לבין החברה הישראלית והצביעו על תחושת "שעתוק" המתרחבת מ"השכונה" למרחבים נוספים, כמו בתי ספר וצה"ל. המבט המשווה בין שתי המחאות מאפשר לראות את ה"מוטיב השכונתי" לא כתופעה ייחודית לכל אחת מהן, אלא כדפוס שחוזר על עצמו בשתי הקבוצות, ומתבטא בכמיהה של שתיהן להיאבק על המושג הנקרא "בית". מכאן עולה האפשרות כי אילו הממסד היה מעניק משקל רב יותר למסרים שעלו במחאת "הפנתרים השחורים" ופועל לצמצום ההשלכות החברתיות של ריכוז אוכלוסיות הומוגניות מוחלשות, ייתכן שהיה ניתן לזהות מראש את הפוטנציאל להתפתחות דפוס דומה בקרב יוצאי אתיופיה ולמנוע או לכל הפחות להפחית את תחושות הנידוי החברתי שבלטו במחאותיהם.

לירון ורסנו פרץ

מאמר זה מבקש לבחון את תל מיכל כמקרה מבחן ל"קללת תלי השרון", ולהראות כיצד אתר בעל חשיבות היסטורית, ארכאולוגית וסביבתית יוצאת דופן נותר בשולי התודעה הציבורית, דווקא משום שלא נקשר לדמויות המוכרות של ההיסטוריה המקראית והנוצרית.

צילום: לירון ורסנו פרץ

מיקומו הגאוגרפי: התל ממוקם על רכס כורכר המתנשא כשלושים מטרים מעל פני הים, מאחורי קניון ארנה, בקרבה לשפך הירקון וכארבעה קילומטרים מדרום לאפולוניה. מיקומו אפשר שליטה הן על נתיבי השיט לאורך חוף הים התיכון והן על דרך הים העתיקה, שהייתה עורק התחבורה המרכזי של ארץ ישראל במשך אלפי שנים. יתרון טופוגרפי זה מסביר את רצף ההתיישבות הארוך באתר ואת חשיבותו הצבאית, הכלכלית והמסחרית לאורך תקופות שונות.

ראשית ההתיישבות: ראשית היישוב בתל מתוארכת לתקופת הברונזה המאוחרת, כאשר במקום התקיימה התיישבות כבר במהלך האלף השני לפנה"ס. עם זאת, עיקר חשיבותו של האתר באה לידי ביטוי בתקופת הברזל ובתקופה הפרסית, שבהן שימש מרכז מסחרי אזורי בעל קשרים בינלאומיים. בחפירות הארכאולוגיות נחשפו שכבות יישוב רבות המעידות על פעילות רציפה במשך מאות שנים, ובהן מבני מגורים, מחסנים, מתקני פולחן ומתקנים חקלאיים. אחד המאפיינים הבולטים של תל מיכל הוא השתייכותו למרחב התרבותי והמסחרי של העולם הפיניקי. הפיניקים, שמרכזיהם היו בערי החוף צור וצידון, נחשבו ליורדי הים ולסוחרים המובילים בעולם העתיק. הממצאים הארכאולוגיים מצביעים על יבוא סחורות ממצרים ומקפריסין ועל השתלבותו של האתר במסחר הימי הבין-לאומי בתקופה הפרסית.

במסגרת קורס "תלי השרון" בהדרכת ד"ר עמית דגן, נתקלנו בתופעה מעניינת שכינינו בשם **"קללת תלי השרון"**. הכוונה היא לקבוצת תלים ארכאולוגיים באזור השרון דוגמת תל פולג, ותל זיתון, שבעבר היו ערים משגשגות, מרכזי שלטון, מסחר ופולחן, ובהן חיו אלפי בני אדם במשך מאות ואלפי שנים. כיום, לעומת זאת, רבים מהם ניצבים דוממים בלב הנוף המודרני, מכוסים בצמחייה ובחולות, ורק חלק קטן מהם נחפר ונחקר.

ביטוי זה אינו מתייחס לקללה במובנה המילולי, אלא לתופעה היסטורית וציבורית. נראה כי תלים שלא נקשרו לדמויות או לאירועים מרכזיים המוכרים מן המקרא או מן הברית החדשה זכו לאורך השנים לפחות עניין ציבורי, מחקרי ותיירותי. בעוד שאתרים המזוהים עם דוד המלך, שלמה המלך, ישו או אירועים מקראיים מרכזיים נהפכו לאתרי מורשת מפותחים ומתוירים, תלים רבים אחרים חרף חשיבותם הארכאולוגית וההיסטורית נותרו אלמוניים יחסית לציבור הרחב.

תל מיכל הוא דוגמה מובהקת לתופעה זו. מבחינה ארכאולוגית, מדובר באחד האתרים החשובים לאורך מישור החוף המרכזי, בעל רצף התיישבות המשתרע על פני אלפי שנים, והכולל עדויות לקשרים עם העולם הפיניקי, גת הלניסטית מרשימה, מצודה רומית ייחודית וממצאים רבים המלמדים על תפקידו כתחנת מסחר מרכזית לאורך דרך הים. למרות כל אלה, האתר כמעט ואינו מוכר לציבור, אינו מפותח כאתר מורשת משמעותי, וחלקים ממנו אף מצויים תחת איום מתמשך של פיתוח עירוני ולחצי נדל"ן.

צילום: עמית דגן

המחקר הארכאולוגי: התל נסקר לראשונה בשנת 1922 בידי יעקב עורי, מפקח העתיקות של ממשלת המנדט הבריטי. עורי הציע כי מקור השם "מיכל" הוא בשיבוש של השם הערבי "מכליש", אשר ייתכן שהיה קשור לאל הפיניקי רשף. הצעה זו התקבלה מאוחר יותר על ידי ועדת השמות הממשלתית. בשנים 1958-1960 ערך באתר נחמן אביגד חפירות הצלה ראשונות בעקבות גילוי חרסים וצלמיות בידי מטיילים, ופחד וחשש משוד. בין השנים 1977-1980 נערכו ארבע עונות חפירה רחבות היקף בראשות זאב הרצוג מטעם אוניברסיטת תל אביב ובשיתוף אוניברסיטת פנסילבניה. מטרתן הייתה להגדיר את גבולות האתר, לשחזר את רצף ההתיישבות ולהבין את תפקידו לאורך התקופות השונות. בנוסף, נערך סקר תת ימי בחוף הסמוך, שבו תועד שובר גלים טבעי שעבר התאמות בנייה וכן אותרו כבשני קדרים מן התקופות הפרהיסטוריות והפרסית.

ערכי הטבע: לצד חשיבותו הארכאולוגית, תל מיכל מהווה גם מוקד טבע ייחודי הכולל רכסי כורכר חופיים ובריכת חורף מרשימה המאפשרת בית גידול המצטמצם בהתמדה בעקבות הפיתוח העירוני. בשטח האתר חיים חרדונים, זיקיות, שועלים וקיפודים, ובמהלך עונות הנדידה חולפים מעליו עופות רבים ובהם שרקרקים ודורסים. אחת מפנינות הטבע של האתר היא בריכת החורף, שבה מתקיימים דו חיים כדוגמת אילנית מצויה וקרפדה ירוקה, לצד חסרי חוליות וחרקי מים רבים. הצמחייה האופיינית כוללת חבצלת החוף, לענה חד זרעית, רותם המדבר, עדעד כחול, אובם שיחני ומלוח קיפח, מינים המאפיינים את בתי הגידול של רכסי הכורכר והחולות.

תל מיכל הוא הרבה יותר מאתר ארכאולוגי מקומי. הוא מהווה עדות לרצף התיישבות בן אלפי שנים, לצומת מסחר בינלאומי, למוקד צבאי אסטרטגי ולמפגש בין תרבויות שונות לאורך ההיסטוריה של ארץ ישראל. עם זאת, דווקא בשל מיקומו בלב אחת מרצועות הנדל"ן המבוקשות בישראל, ניצב האתר בפני איום מתמשך של פיתוח והזנחה. בכך משקף תל מיכל את "קללת תלי השרון": אתרים בעלי ערך היסטורי, ארכאולוגי ואקולוגי מהמעלה הראשונה, אשר הישרדותם תלויה באיזון העדין שבין צורכי הפיתוח לבין החובה לשמר את המורשת עבור הדורות הבאים.

לצד לחצי הפיתוח, ניתן להבחין גם במפגעים סביבתיים, ובהם פסולת בניין וערימות עפר המושלכות בסמוך לתל ופוגעות במראהו ובערכי הטבע והמורשת שלו. מפגעים אלה ממחישים כיצד אתר בעל חשיבות לאומית עלול להיפגע לא רק מתוכניות פיתוח עתידיות, אלא גם מהזנחה שוטפת ומניהול סביבתי לקוי. שימורו של תל מיכל מחייב אפוא לא רק הגנה מפני בנייה, אלא גם אכיפה, ניקיון ותחזוקה שוטפת שיאפשרו לשמר את ערכיו הארכאולוגיים, הנופיים והאקולוגיים.

צילום: עמית דגן

התקופה הפרסית: התקופה הפרסית הייתה ככל הנראה תקופת השיא של תל מיכל. מן התקופה נחשפו ממגורות גדולות, מבני ציבור, כלי חרס מעוטרים שיובאו מקפריסין, עשרות צלמיות חרס ובית קברות שנמצא בגבעה הצפונית של האתר. מכלול הממצאים מלמד על יישוב מבוסס בעל פעילות כלכלית ענפה ועל קשרים מסחריים רחבי היקף עם מרכזי המסחר במזרח הים התיכון.

התקופה ההלניסטית: בתקופה ההלניסטית נמשכה ההתיישבות באתר ואף התרחבה הפעילות החקלאית. אחד הממצאים המרשימים הוא גת ציבורית גדולה לייצור יין, שאורכה כ-12 מטרים ורוחבה כ-10 מטרים. במתחם התגלו משטח דריכה, בריכת שיקוע ובריכת תסיסה בנפח של כ-7,000 ליטרים, המעידים על ייצור יין בהיקף משמעותי. עוד התגלה מטמון של 47 מטבעות כסף מבית תלמי, המלמד על פעילות כלכלית ענפה ועל השתייכות האזור למרחב ההשפעה ההלניסטי.

התקופה החשמונאית והרומית: בימי החשמונאים הוקמה במקום מצודה קטנה, ככל הנראה ביוזמתו של אלכסנדר ינאי. בראשית התקופה הרומית הוקמה על חורבותיה מצודה גדולה, ששרידיה הם מן המרשימים באתר. המצודה השתרעה על שטח של כ-31x38 מטרים וכללה חצר פנימית גדולה ומגדל מרכזי, אשר ייתכן ששימש הן כמגדל תצפית והן כמגדלור. זוהי המצודה הרומית היחידה מסוגה שנחשפה עד כה לאורך חופי ארץ ישראל.

עם התחזקותן של אפולוניה וקיסריה במאה הראשונה לספירה, ירדה חשיבותו של תל מיכל, והוא חדל לשמש המרכז האזורי.

בתקופה העבאסית הוקם בראש התל מגדל שמירה כחלק ממערכת התרעה שנועדה להזהיר מפני פלישות ימיות. במאה ה-13 התקיימה באתר פעילות מצומצמת בלבד, ועדות לכך נמצאה במספר קברים בודדים. לאחר מכן ניטש האתר, כוסה בחולות ונשמר במשך מאות שנים מתחת לפני הקרקע.

צלאל קוזלנקו-קרקוקלי

יתרה מכך, שליטה בציר החוף פתחה לחזאל צוהר לפיתוח המסחר מבלי להידרש לתשלומי מס גבוהים, ולכן כיבוש גת היה מהלך אסטרטגי עבורו.

ניתוח מחודש של נתוני ייצור הנחושת במזרח הים התיכון - כולל סדרה חדשה של תיארוכי פחמן מן הערבה והשוואתם לממצאים מקפריסין, מהים האגאי ומהנגב - מחזק את הסברה כי הרס גת בידי חזאל היווה את הגורם המרכזי להפסקת תעשיית הנחושת בערבה (Ben-Yosef and Sergi 2018). גת, ששימשה מרכז חיוני לצריכת נחושת, ניתקה עם הריסתה את הענף משווקיו העיקריים בלבנט, והביאה בפועל לקיצו של ייצור הנחושת באזור. במקביל, המהלך העניק לחזאל הישג פוליטי-צבאי וכלכלי משמעותי, וביסס את ההגמוניה שלו על פני א"י.

השוואה בהיקף המס שנגבה מארם-דמשק ומממלכות אחרות:

שלושה מלכים אשורים חזקים הגיעו למערב וגבו מס מהממלכות בא"י: שלמנसर השלישי (859 - 824 לפנה"ס), אדד נרר השלישי (811 - 783 לפנה"ס) ותגלת פלאסר השלישי (745 - 727 לפנה"ס).

בתקופותיהם של מלכים אלו מצוינות כמויות המס הנקודתיות שנגבו מממלכות שונות במערב בעת כניעתן לאשור. מטרת ההשוואה היא להראות את היקף המתכות הגדול שנצבר בידי חזאל בארם-דמשק בעקבות כיבושיו באזור. אדד נרר השלישי, מלך אשור, הגיע לדמשק מיד לאחר שלטונו של חזאל. כשהגיע הפך אותה לממלכה ואסלית לאשור וכחלק מהכניעה לה הוא גבה כמס כמויות עצומות של מתכות.

להלן טבלה מסכמת של היקף המס שנלקח מארם-דמשק בימיו של אדד נרר השלישי¹:

ממלכה	פריט	כמות בכיכרות
ארם-דמשק	זהב	120
	כסף	5,300
	ברונזה	3,000
	ברזל	7,000
	נחושת	1,000
	בגדי פשתן	3,000

רבות נכתב על חזאל, ובעיקר על מסעותיו הצבאיים בלבנט. במאמר זה אבקש להציע בחינה מחודשת של קשר שלא זכה להתייחסות ישירה במחקר עד כה: הזיקה בין צבירת הנחושת על ידי חזאל לבין העדויות המצויות בכתובות האשוריות.

מסעותיו וכיבושיו של חזאל ביססו את מעמדו כמנהיג הארמי החזק והמוצלח ביותר בהתמודדות מול התוקפנות האשורית וכמי שהצליח ליצור מעין "מיני-אימפריה" ארמית. בכתובות האשוריות חזאל מוזכר בימיו של מלך אשור שלמנसर השלישי (859 - 824 לפנה"ס) אך אין אזכור של תשלום מס מצד חזאל לאשור בתקופה זו. כתובות אשוריות נוספות מתקופתו של אדד נרר השלישי (811 - 783 לפנה"ס) מציינות את המס שנלקח מהעיר דמשק ונותנות מידע חשוב על כמות המתכות שנצברה בעיר לאחר שלטונו של חזאל מלך ארם-דמשק. בנוסף, ישנו תיעוד בכתובות של תגלת פלאסר השלישי (745 - 727 לפנה"ס) של כמויות המס שנלקחו ממספר ממלכות במערב. אזכור המס בכתובות של המלכים הללו וניתוחו יתן הבנה רחבה יותר בנוגע למידת העושר שהיה קיים בדמשק לאחר שלטונו של חזאל.

חזאל, העיר גת וסחר הנחושת:

תעשיית הנחושת בערבה הדרומית הייתה ללא ספק משאב כלכלי חשוב וגורם מניע להתפתחויות חברתיות ופוליטיות באזור. התקופה העיקרית של התכת נחושת בערבה הדרומית הייתה במהלך המאה העשירית לפנה"ס. הנחושת שהופקה במכרות בערבה הייתה המקור המרכזי לנחושת בא"י. בתקופה זו הנחושת יצאה מהערבה לגת ואזור דרום מישור החוף, ומצד שני עלתה לכיוון תל רחוב ומשם יצאה לאזור פיניקיה. הפסקת הסחר הימי עם קפריסין במאה ה־12 לפנה"ס הביאה לעלייה משמעותית בייצורה בערבה בין המאות 12 - 9 לפנה"ס. ואדי פינאן היה אז מרכז הייצור הגדול ביותר, אולם גם בתמנע התקיימו פעולות כרייה בהיקף נרחב. במחצית השנייה של המאה ה־9 לפנה"ס נפסק ייצור זה, וחוקרים שונים הציעו לקשר את הפסקת הייצור להרס העיר גת בידי חזאל. נראה שתפקידה העיקרי של גת מסוף תקופת הברזל א' ותחילת ברזל ב' 1 עד לחורבן חזאל עשוי להיות קשור לסחר המתכות.

לפי גישה זו, חזאל ביקש ליצור לעצמו מונופול על הסחר הקיפרו־פיניקי בנחושת שהתעצם במאה ה־9 לפנה"ס, וזאת באמצעות החלשת תעשיית הנחושת בערבה. מאחר שגת נתפסה כבעלת תפקיד מרכזי בסחר זה, שליטה בה אפשרה לחזאל לפגוע בענף ולהפנות את הרווחים לטובתו.

הגאבק על סחר הנחושת בגאיה התשיעית לפנה"ס: עלייתו של חזאל וצבירת עושר בדמשק
על פי הכתובות האשוריות

הוא הצליח לקחת כמס כמויות אדירות של מתכות מהאזורים שבהם הוא שלט שהיו אף גדולות יותר מתגלת פלאסר השלישי, שהיה אחד המלכים החזקים שהגיעו למערב וגבה מס כבד מהממלכות בכניעתן לאשור.

השוואה בהיקף הנחושת:

הנחושת מוזכרת רק בימיו של אדד נרר השלישי ומהעיר דמשק בלבד, ואינה מוזכרת בימיהם של שלמנसर השלישי ותגלת פלאסר השלישי. כלומר הנחושת לא נלקחה בתקופה קדומה יותר - בימיו של שלמנसर השלישי, ולא בתקופה מאוחרת יותר - בימיו של תגלת פלאסר השלישי. לפי אזכור הנחושת בכתובותיו של אדד נרר השלישי, נראה כי חזאל הצליח להשיג שליטה בסחר הנחושת ולצבור כמות לא מבוטלת שלה בדמשק. כיוון שהנחושת מוזכרת דווקא לאחר ימיו של חזאל, כאשר אדד נרר השלישי הגיע לדמשק זה מראה בצורה יפה עד כמה שאיפותיו של חזאל להשיג שליטה בסחר הנחושת ולייצר מונופול על הנחושת משתקף בכתובות האשוריות המלכותיות.

להלן טבלה המראה את כמות הנחושת שנלקחה כמס בכתובותיהם של שלושת המלכים שלמנसर השלישי, אדד נרר השלישי ותגלת פלאסר השלישי:

פריט	שלמנसर השלישי	אדד נרר השלישי	תגלת פלאסר השלישי
נחושת	-	1,000	-

טבלה זו ממחישה את חשיבות הנחושת בתקופתו של חזאל. העדר הנחושת בתקופותיהם של שלמנसर השלישי ותגלת פלאסר השלישי מראה את חשיבותו וצבירתו דווקא בימיו של חזאל. מלך זה הצליח לצבור נחושת בכמות גדולה שלבסוף נלקחה כמס בידי אדד נרר השלישי מארם-דמשק.

היעדר אזכורה של הנחושת בכתובותיהם של מלכים חשובים, והופעתה דווקא בימיו של אדד נרר השלישי בלקיחת המס מדמשק, מראה את חשיבותה ואת היכולת של חזאל לשלוט בסחר הנחושת באזור. בנוסף לכך, חזאל הניח את ידו על סחר שהגיע מדרום ערב, וכן על סחר שהיה לאורך הים התיכון. כך חזאל הצליח לצבור כמות בלתי מבוטלת של מתכות מאזור א"י, והדבר משתקף בכתובות המלכותיות של אדד נרר השלישי.

להלן טבלה המראה את הבדלי המס שנגבה מדמשק בין תקופתו של שלמנसर השלישי לבין תקופתו של אדד נרר השלישי:

פריט	ממוצע של ארבע ממלכות סוריות	דמשק
זהב	2.5	120
כסף	59	5,300
ברונזה	140	3,000
ברזל	163	7,000
נחושת	-	1,000

הטבלה ממחישה את הפערים בהיקף המתכות שנלקחו בתקופותיהם של שני מלכים אלו. היקף הזהב שנלקח מדמשק בתקופתו של אדד נרר השלישי גדול פי 48 מהיקף הזהב שנלקח בתקופתו של שלמנसर השלישי מהממלכות הסוריות, היקף הכסף גדול פי 90, היקף הברונזה גדול פי 21 והיקף הברזל גדול פי 42. השוואה זו מראה לנו את הכמות העצומה של מתכות שנצברה בימיו של חזאל בדמשק, ונלקחה כמס מדמשק בימיו של אדד נרר השלישי.

להלן טבלה המראה את הבדלי המס שנגבה מדמשק בין תקופתו של תגלת פלאסר השלישי לבין תקופתו של אדד נרר השלישי:

פריט	ממוצע של שש ממלכות במערב	דמשק
זהב	58	120
כסף	1,360	5,300
ברונזה		3,000
ברזל		7,000
נחושת		1,000

בטבלה ניתן לראות את הפערים בהיקף המתכות שנלקחו בתקופותיהם של שני מלכים אלו. היקף הזהב שנלקח מדמשק בתקופתו של אדד נרר השלישי גדול פי שניים מהיקף הזהב שנלקח בתקופתו של תגלת פלאסר השלישי מממלכות מהמערב, והיקף הכסף גדול פי 3.8, כמעט פי 4. השוואה זו מראה שאף על פי שמדובר בתגלת פלאסר השלישי, שהיה אחד המלכים החזקים של אשור, כמות המתכות שנצברה בימיו של חזאל בדמשק ונלקחה כמס ממנו בימיו של אדד נרר השלישי גדולה יותר פי שניים וכמעט פי ארבע מהכמות בימיו של תגלת פלאסר השלישי.

השוואה בהיקף המס בין המלכים שלמנसर השלישי, אדד נרר השלישי ותגלת פלאסר השלישי מראה שכמות המתכות שנלקחה מדמשק בימיו של אדד נרר השלישי היא עצומה. השוואה זו מראה שחזאל ללא ספק היה בעל כוח צבאי ופוליטי גדול בתקופתו.

הערות שוליים

- [1] כמות המתכות היא בביכרות.
- [2] חישוב הממוצע : הזהב נלקח משתי ממלכות סוריות והיקפו הוא חמש ביכרות, ולכן הממוצע יהיה 2.5 ביכרות. הבסף נלקח משלוש ממלכות והיקפו הוא 176 ביכרות, ולכן הממוצע יהיה 59 ביכרות. הברונזה נלקחה משלוש ממלכות, ולכן הממוצע יהיה 140 ביכרות, הברזל נלקח משלוש ממלכות והיקפו הוא 490 ביכרות, ולכן הממוצע יהיה 163 ביכרות.
- [3] חישוב הממוצע : הזהב נלקח מחמש ממלכות והיקפו הוא 290 ביכרות, ולכן הממוצע יהיה 58 ביכרות, הבסף נלקח מחמש ממלכות והיקפו הוא 6,800 ביכרות, ולכן הממוצע יהיה 1,360 ביכרות.

לקריאה נוספת:

קרקוקלי, צ. (2025). **עול המנחות האשוריות שהעלתה ממלכת ישראל בין ימי יהוא לימי הושע בן אלה בין השנים 723-842 לפנה"ס בקירוב**. אוניברסיטת בר אילן.

Ben-Yosef, E., & Sergi, O. (2018). The Destruction of Gath by Hazael and the Arabah Copper Industry: A Reassessment. In I. Shai, J. R. Chadwick, L. Hitchcock, A. Dagan, C. McKinny, & J. Uziel (Eds.), **Tell it in Gath: Studies in the History and Archaeology of Israel: Essays in Honor of Aren M. Maeir on the Occasion of His Sixtieth Birthday** (pp. 461-480). Zaphon.